ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS OF THE SAMARKAND STATE MUSEUM-RESERVE: FORMATION, DOCUMENTATION, CONSERVATION AND MUSEALIZATION

Suxrob Murodovich Eshpulotov
https://doi.org/10.5281/zenodo.24136479

Abstract. The article examines archaeological collections of the Samarkand State Museum-Reserve as an interconnected system of acquisition, research, documentation, conservation and musealization. Using inventory and accession records, archival materials, conservation documentation and exhibition analysis, it identifies four stages in the development of the collections from 1874 to 2026 and compares holdings in six museums. More than 75,000 archaeological objects reflect the history of Samarkand and wider Central Asia, while mixed-period and insufficiently attributed holdings reveal methodological problems in collection management. Particular attention is paid to the conservation of the Afrasiab wall paintings, a proposed two-level electronic catalogue and the contextual interpretation of archaeological heritage. Practical recommendations address documentation, preventive conservation, exhibition renewal and a scholarly guide to the collections.

Keywords: Samarkand State Museum-Reserve, archaeological collections, museum inventory, conservation, restoration, archaeological context, electronic catalogue, Afrasiab, musealization, museum exhibition.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ КОЛЛЕКЦИИ САМАРКАНДСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА: ФОРМИРОВАНИЕ, УЧЁТ, СОХРАНЕНИЕ И МУЗЕЕФИКАЦИЯ

Аннотация. В статье археологические коллекции Самаркандского государственного музея-заповедника рассматриваются как взаимосвязанная система комплектования, научного изучения, учёта, сохранения и музеефикации. На основе инвентарных и приходных книг, архивных материалов, реставрационной документации и анализа экспозиций выделены четыре этапа формирования фондов в 1874–2026 годах, сопоставлен состав коллекций шести музеев. Свыше 75 тысяч археологических предметов отражают историю Самарканда и более широкого центральноазиатского региона. Выявлены проблемы смешанных хронологических комплексов и недостаточно атрибутированных предметов. Особое внимание уделено сохранению росписей Афрасиаба, концептуальной модели двухуровневого электронного каталога и контекстной интерпретации наследия. Предложены меры по совершенствованию фондового учёта, превентивной консервации, экспозиций и созданию научного путеводителя по коллекциям.

Ключевые слова: Самаркандский государственный музей-заповедник, археологические коллекции, фондовый учёт, консервация, реставрация, археологический контекст, электронный каталог, Афрасиаб, музеефикация, экспозиция.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

SAMARQAND DAVLAT MUZEY-QO'RIQXONASI ARXEOLOGIK KOLLEKSIYALARI: SHAKLLANISHI, ILMIY HISOBI, SAQLANISHI VA MUZEYLASHTIRILISHI

Annotatsiya. Maqolada Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi arxeologik kolleksiyalari ularni to'plash, ilmiy o'rganish, hisobga olish, saqlash va muzeylashtirishning o'zaro bog'liq tizimi sifatida tadqiq etilgan. Inventar va kirim kitoblari, arxiv materiallari, restavratsiya hujjatlari hamda ekspozitsiyalar tahlili asosida 1874–2026-yillardagi to'rt tarixiy bosqich ajratilib, oltita muzey fondining tarkibi qiyosiy o'rganilgan. 75 mingdan ortiq arxeologik ashyolarning hududiy va davriy ko'lami, aralash davrli hamda atributsiyasi aniqlashtirilishi lozim bo'lgan kolleksiyalar bilan bog'liq muammolar yoritilgan. Afrosiyob devoriy suratlarini konservatsiya qilish tajribasi, ikki darajali elektron katalog modeli va arxeologik merosni kontekstual talqin etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Ilmiy hisob, preventiv konservatsiya, ekspozitsiyalar va kolleksiyalar bo'yicha yo'lko'rsatkich tayyorlash yuzasidan takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi, arxeologik kolleksiya, inventar hisobi, konservatsiya, restavratsiya, arxeologik kontekst, elektron katalog, Afrosiyob, muzeylashtirish, ekspozitsiya.

Kirish (Introduction)

Samarqandning arxeologik merosi qadimgi shahar madaniyati hamda hududlararo aloqalar haqidagi axborotni saqlovchi yaxlit manbaviy tizimdir. Arxeologik buyumning ilmiy qiymati uning tashqi ko'rinishi yoki davriy mansubligi bilan cheklanmaydi. Buyumning topilgan joyi, madaniy qatlami, qaysi qazishmada aniqlangani, fondga qachon va qanday kelib tushgani, saqlanish holati va tadqiq etilish tarixi ham shu qiymatning ajralmas tarkibiy qismlaridir. Shu bois muzey fondlarini o'rganish arxeologik va muzeyshunoslik yondashuvlarining birgalikda qo'llanishini talab qiladi [10; 12].

Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi muzeylar arxeologik merosni saqlashning ko'p tarmoqli tizimini tashkil etadi. Muzey-qo'riqxonadagi sakkizta muzeyda arxeologik ashyolar namoyish qilinsa, oltita muzey alohida arxeologik fondga ega. Ushbu fondlarda 75 mingdan ortiq ashyo jamlangan. Ular o'rta paleolitdan XIX asrgacha bo'lgan moddiy madaniyat tarixini yoritadi. Fondlarning muhim xususiyati shundaki, ularga nafaqat Samarqand viloyatidagi yodgorliklardan, O'zbekistonning boshqa hududlari hamda qo'shni mamlakatlardan keltirilgan arxeologik materiallar ham kiradi. Mazkur ko'lam ilmiy qiyoslash uchun imkoniyat yaratishi bilan birga, hisobga olish va atributsiya masalalariga ham alohida talab qo'yadi.

Muzey kolleksiyalarining tarixiy shakllanishi bilan ularni zamonaviy talablarga muvofiq saqlash hamda namoyish etish jarayonlari har doim ham bir maromda rivojlanmagan. Ayrim jamlanmalar keng xronologik chegaradagi ashyolarni birlashtirgan, ba'zi topilmalar uchun topilish konteksti yetarlicha qayd etilmagan, muhim arxeologik majmualar esa ekspozitsiyalarda asosan tipologik namunalar tarzida taqdim etilgan. Bunday sharoitda arxeologik merosni ilmiy hisob, konservatsiya va muzeylashtirishning uzviy aloqasi asosida baholash dolzarb ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining «Muzeylar to'g'risida»gi Qonunida muzey ashyolari va kolleksiyalarini hisobga olish, saqlash hamda ulardan foydalanishga oid umumiy huquqiy asos belgilangan [1].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Maqolaning maqsadi Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi arxeologik kolleksiyalarining shakllanish bosqichlari, hududiy va xronologik tarkibi, saqlanish hamda restavratsiya tajribasini umumlashtirish, mavjud muammolarni aniqlash va muzeylashtirishning ilmiy asoslangan ustuvor yo'nalishlarini belgilashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan fondning tarixiy tarkibi, alohida kolleksiyalarning ilmiy hujjatlashtirilishi va ekspozitsiyalarda talqin etilishi bir-biridan ajratilgan holatda emas, o'zaro bog'liq jarayon sifatida tahlil qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Samarqand arxeologik kolleksiyalari shakllanishining dastlabki bosqichlarini o'rganishda XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi tarixiy xabarlar, arxeologik hisobotlar va muzey inventarlari muhim manba hisoblanadi. V.L. Vyatkinning Afrosiyobga bag'ishlangan tadqiqoti qadimgi Samarqand arxeologiyasining ilk tizimli o'rganilish jarayonini yoritadi [3]. Samarqand muzeyi kolleksiyalarining dastlabki shakllanishi va muzeyga kelib tushgan ashyolarning tarixiy taqdiri M.A. Yunusovning tadqiqotida ham ko'rib chiqilgan [2]. Biroq fondning tarixiy tarixi bilan birga uning bugungi hisob va saqlash holatini o'rganish qo'shimcha manbalar guruhini jalb etishni talab qiladi.

Arxeologik kolleksiyalarni ilmiy tavsiflashda muzey predmetining materialini, ishlanish texnikasini, saqlanish holatini, kelib chiqish tarixini va atributsiyasini bir tizimda qayd etish muhim. J.H. Ismoilova va M.S. Muxamedovaning muzey predmetlarini atributsiya qilish va ekspertizaga bag'ishlangan tadqiqoti mazkur jarayonning nazariy-uslubiy asoslarini ochib beradi [10]. Arxeologik yodgorliklarni muzeylashtirish shakllari, madaniy merosni ilmiy muomalaga kiritish va ularni aholiga taqdim etish masalalari A.A. Yarkulov hamda D.T. Kuryazova ishlarida tahlil qilingan [11; 12]. Ushbu yondashuvlar arxeologik kolleksiyaning ilmiy fond sifatidagi ahamiyati bilan uning jamoatchilik uchun taqdim etilish vazifasini birgalikda baholash imkonini beradi.

Afrosiyob devoriy suratlarini o'rganish va saqlash masalasida L.I. Albaumning fundamental tadqiqoti, A.A. Abdurazzoqov va M.K. Kambarovning restavratsiya amaliyotiga oid ishlari, shuningdek M.A. Reutova va J. Frening konservatsiya tarixiga bag'ishlangan maqolasi muhimdir [8; 9]. Ularda arxeologik ashyolarning moddiy xususiyatlarini o'rganish bilan ularning badiiy-tarixiy mazmunini saqlab qolish o'rtasidagi munosabat ko'rinadi. Mazkur adabiyotlar bilan bir qatorda muzeyning kirim va inventar kitoblari kolleksiyalar soni, mansubligi va harakatini tekshirish uchun asosiy birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi [4–6].

Ilmiy adabiyotlarning umumiy tahlili ko'rsatadiki, Samarqand arxeologik yodgorliklari, muzeyning shakllanish tarixi va alohida restavratsiya muammolari turli tadqiqotlarda yoritilgan. Ularni oltita muzey fondi misolida birlashtirib, kolleksiyaning muzeyga kelib tushishidan ekspozitsiyada namoyish etilishigacha bo'lgan jarayonni yagona tizim sifatida baholash esa alohida muzeyshunoslik vazifasini tashkil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology)

Tahlilning asosiy manbalarini Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi muzeylarning inventar va kirim kitoblari, fond kolleksiyalariga oid ma'lumotlar, ilmiy arxiv hamda konservatsiya-restavratsiya hujjatlari tashkil etdi. Ulardagi ma'lumotlar bir xil belgilar bo'yicha guruhlandi: kolleksiya raqami, fondga kelib tushish manbasi, tarixiy davri, topilgan hududi, ashyo materiali va turi, mavjud bo'lsa arxeologik konteksti. Shu tariqa tarixiy hujjatlar bilan bugungi fond tuzilishi o'rtasidagi bog'liqlik ko'rib chiqildi [4–6].

Tarixiylik va tizimli yondashuv kolleksiyalarni shakllanish davrlari bo'yicha tahlil etishga xizmat qildi. Miqdoriy tavsif va qiyosiy solishtirish usullari fondlarning muzeylar, xronologik bosqichlar va hududlar bo'yicha taqsimotini ochib berdi. Tipologik guruhlash orqali sopol, metall, shisha, terrakota,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ostadon, me'moriy bezak va boshqa ashyolarning ilmiy imkoniyatlari baholandi. Bunda inventar ko'rsatkichlari tavsifiy miqdoriy ma'lumot sifatida qo'llanildi, ularni murakkab matematik-statistik model natijalari sifatida talqin etish nazarda tutilmadi.

Muzeyshunoslik tahlilida konservatsiya va restavratsiya jarayonlari, ilmiy pasportlashtirish, eksponatning arxeologik muhiti bilan bog'lanishi va tashrif buyuruvchi uchun talqini o'zaro solishtirildi. Ekspozitsiyalar saqlash xavfsizligi, ilmiy talqin, kontekst bilan bog'liqlik, tashrif buyuruvchi bilan kommunikatsiya hamda zamonaviy taqdimot vositalari kabi beshta mezon doirasida baholandi. Bunday yondashuv fondning ilmiy ahamiyati bilan muzey ekspozitsiyasidagi amaliy ifodasi o'rtasidagi tafovutlarni aniqlashga yordam berdi. Baholashlar mavjud tavsif va ekspert kuzatuvlariga tayanganligi sababli tashrif buyuruvchilar so'rovi natijasi sifatida ko'rsatilmaydi.

Tahlil va natijalar (Analyses and results)

Samarqand muzeyining dastlabki arxeologik to'plamlarini shakllantirish tarixi XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. 1874-yilda Afrosiyobda olib borilgan qazishmalarda aniqlangan me'moriy va kulolchilik buyumlari shahar tarixiga oid moddiy manbalarni yig'ishga bo'lgan dastlabki urinishlardan biri bo'ldi. Keyinchalik xususiy jamlanmalar, tasodifiy topilmalar va ilmiy ekspeditsiyalarda topilgan ashyolar muzey fondlarining shakllanishiga xizmat qildi. XIX asr oxirida arxeologik ashyolarni jamlashda mahalliy ziyolilar, muzey tashabbuskorlari va kolleksionerlar faoliyati muhim o'rin tutgan. Mazkur jarayon bir vaqtning o'zida muhim tarixiy muammoni ham yuzaga chiqargan: ayrim kolleksiyalar va topilmalar Samarqanddan boshqa ilmiy markazlarga olib ketilgan, ularning bir qismi esa kelib chiqish tarixi to'liq qayd etilmasdan ajralib qolgan [2; 3].

Arxeologik fondlar rivojlanishining 1874–1920-yillarni qamrab olgan dastlabki bosqichida ilmiy qazishmalardan ko'ra xususiy tashabbus, yig'ish ishlari va alohida topilmalarni qabul qilish ustun edi. 1920–1940-yillar muzey fondlarini tartibga solish, muntazam inventarlashtirish va ilmiy jamlanmalarni qabul qilishning muhim davri bo'ldi. Xususan, V.L. Vyatkinning 1933-yilda muzeyga qabul qilingan KK-128 jamlanmasi sopol idishlar, haykalchalar, muhrlar, metall va shisha buyumlar, ostadon bo'laklari va boshqa ashyolarni birlashtiradi. 1934-yilda qabul qilingan M.V. Stolyarovning KK-215 jamlanmasida esa A-49 inventar birligining o'zida 770 dona sirlangan sopol buyum qayd etilgan. B.N. Kastalskiy kolleksiyasi ham fondning miqdoriy va tipologik jihatdan boyishiga ta'sir ko'rsatgan [3; 4].

1940–1991-yillarda ilmiy ekspeditsiyalar, arxeologiya muassasalari va muzeylar o'rtasidagi hamkorlik kuchayib, kolleksiyalarning asosiy qismi tizimli qazishmalar natijasida to'plana boshladi. Afrosiyobning turli qazishma uchastkalari, Talibarzu, Kofirqal'a va boshqa yodgorliklardagi tadqiqotlar ilmiy hujjatlashtirilgan majmualar sonini oshirdi. Shu bilan birga, arxeologik obyektlar bilan ularni muzey fondlarida saqlash masalasi o'rtasidagi munosabat dolzarblashdi. 1991–2026-yillarda esa fondlarni saqlash, restavratsiya, raqamlashtirish va ularni xalqaro ilmiy-amaliy tajribaga moslashtirish ehtiyoji kuchaydi. Demak, shakllanishning to'rt bosqichi xususiy jamlashdan tizimli ilmiy komplektlashga, undan esa fondlarni boshqarish va muzeylashtirishning zamonaviy tamoyillariga o'tishni aks ettiradi.

Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasidagi arxeologik fondlar oltita muzeyda jamlangan bo'lib, ularning tarkibi miqdoriy jihatdan sezilarli farqlanadi. Eng yirik fond O'zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyiga tegishli. Unda 655 ta kolleksiya tarkibida 47 245 dona ashyo saqlanadi. Samarqand viloyat o'lkashunoslik muzeyida 39 ta kolleksiyada 11 327 dona, Afrosiyob muzeyida 134 ta kolleksiyada 14 018 dona arxeologik ashyo mavjud. Kattaqo'rg'on shahar o'lkashunoslik muzeyi, Paxtachi va Ishtixon tumanlari tarix muzeylarining arxeologik fondlari nisbatan kichikdir. Miqdoriy

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

nomutanosiblik muzeylarning tashkil topishi, to'plamlarni qabul qilish manbalari, ilmiy vazifalari va fondlararo o'tkazishlarning turli tarixiy yo'llar bilan kechganiga bog'liq [4–6].

1-jadval. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasining arxeologik fondlari [4–6]

Muzey	Kolleksiyalar soni	Ashyolar soni
O'zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyi	655	47 245
Samarqand viloyat o'lkashunoslik muzeyi	39	11 327
Afrosiyob — Samarqand shahar tarixi muzeyi	134	14 018
Kattaqo'rg'on shahar o'lkashunoslik muzeyi	4	345
Paxtachi tumani tarixi muzeyi	5	2 248
Ishtixon tumani tarixi muzeyi	5	16

Izoh: jadvalda fond hujjatlarida ko'rsatilgan muzeylar kesimidagi ma'lumotlar keltirildi.

Fondlarning son jihatidan yirikligi ularning ilmiy jihatdan bir xil darajada o'rganilganligini anglatmaydi. Arxeologik kolleksiyalarning tarkibi, alohida buyumlarning atributsiyasi va saqlanish tarixini aniqlashtirish masalalari fondning barcha bo'g'inlarida bir xil darajada yo'lga qo'yilmagan. Xususan, ba'zi jamlanmalar uchun muzeyga qabul qilingan sana, topilma manbasi yoki umumiy xronologik doira ma'lum bo'lgani holda, alohida ashyolarning arxeologik qatlamga mansubligi va ilmiy tavsifi yetarli emas. Shuning uchun fond ko'rsatkichlari sonli natija bilan birga ularning hujjatlashtirilish sifati nuqtayi nazaridan ham baholanishi zarur [10].

Tarixiy davrlar bo'yicha o'rganish fondlar o'rta paleolitdan XIX asrgacha bo'lgan keng davrni qamrab olishini ko'rsatadi. Ilk o'rta asrlar va IX–XII asrlarga oid materiallarning salmog'i yuqori bo'lib, ular shaharsozlik, kulolchilik, hunarmandchilik, diniy tasavvurlar va savdo aloqalarini o'rganish uchun manbaviy ahamiyatga ega. Biroq mazkur qamrov bir tekis emas. Ayrim davrlarga oid kolleksiyalar kam, mezolit davriga mansub materiallar esa fondlarda alohida xronologik guruh sifatida qayd etilmagan. Mazkur holat ekspozitsion davrlashtirishda bo'shliqlarni to'ldirish uchun ilmiy rekonstruksiya, xarita yoki qo'shimcha tushuntirish vositalaridan foydalanish lozimligini ko'rsatadi.

Fondlarning hisobga olinishi bilan bog'liq asosiy muammolardan biri turli tarixiy davrlarga oid buyumlarning bitta jamlanma tarkibida saqlanishidir. Shunday aralash davrli kolleksiyalarda 17 041 dona, ya'ni jami ashyolarning 22,7 foizi jamlangan. Bundan tashqari, 2664 ta ashyoning davriy mansubligi aniqlashtirilishi lozim. Masalan, A-49 jamlanmasi IX asrga oid sopollar bilan birga keyingi davrlarga mansub buyumlarni ham o'z ichiga oladi. A-469 va KA-10 kabi kolleksiyalarning keng xronologik qamrovi ham ularni davr, tipologiya va topilish konteksti bo'yicha qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Bunday hollarda birgina kolleksiya raqami bilan cheklanish o'rniga, har bir buyum darajasida alohida ilmiy tavsif yuritish maqsadga muvofiq [4; 10].

Arxeologik kolleksiyalar hududiy mansubligi jihatidan uch darajali tarkibga ega. Birinchi guruhga Samarqand viloyatidagi Afrosiyob, Kofirqal'a, Talibarzu, Dabusiya, Rabinjon, Sazag'on va boshqa yodgorliklardan olingan ashyolar kiradi. Ikkinchi guruhni O'zbekistonning boshqa hududlari, jumladan Qoraqalpog'iston, Surxondaryo, Qashqadaryo va Toshkent vohasiga oid topilmalar tashkil etadi. Uchinchi guruhda esa bugungi Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Afg'oniston, Eron va Xitoy hududlari bilan bog'liq ayrim ashyolar mavjud. Bunday tasnif zamonaviy geografik mezonlarga tayangan bo'lib, qadimgi va o'rta asrlarda ushbu hududlar o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalar bugungi siyosiy chegaralardan kengroq bo'lganligini hisobga olish kerak.

Hududiy tahlil Samarqand muzey fondlarining yirik qismi nafaqat shaharning o'z tarixini, Markaziy Osiyodagi madaniy almashinuv jarayonlarini ham aks ettirishini ko'rsatadi. Masalan,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Surxondaryodagi Sopollitepa va Jarqo'ton majmualari bronza davri moddiy madaniyatini Samarqand vohasi topilmalari bilan solishtirish imkonini beradi. Qoraqalpog'istondan olingan qadimgi Xorazm ashyolari esa vohalar o'rtasidagi tipologik o'xshashlik va tafovutlarni aniqlash uchun muhim. Bunday taqqoslashda har bir jamlanmaning qaysi yodgorlik va qazishma bilan bog'liqligini ko'rsatish ustuvor ahamiyatga ega; aks holda fondning geografik kengligi faqat umumiy tavsif darajasida qoladi [4; 7].

Ayrim kolleksiyalarning kelib chiqish hududi bilan ularni saqlayotgan muzeylarning asosiy ilmiy-ekspozitsion ixtisoslashuvi o'rtasida tafovutlar ham mavjud. Afrosiyob muzeyidagi OA-102, OA-106 va OA-108 kolleksiyalari mos ravishda Amir Temur arki, Muhammad Sulton madrasasi va Shohizinda majmuasiga oid materiallar bilan bog'liq. Ular Afrosiyob shaharchasining bevosita arxeologik qatlamlariga mansub bo'lmasa-da, Samarqand shahrining keyingi tarixini yoritishda ilmiy ahamiyatga ega. Paxtachi tumani tarixi muzeyidagi KK-137/1–14 guruhining Qoratepa, KK-137/15–63 oralig'idagi ayrim ashyolarning esa Dabusiya va Afrosiyob bilan aloqadorligi ham fondlarni hududiy mezonlar bo'yicha hujjatlashtirish zaruriyatini ko'rsatadi. Bunday tafovutlar ashyolarning noto'g'ri saqlanayotganini avtomatik ravishda anglatmaydi; ular muzey profili, fond tarixi va ekspozitsion talqin o'rtasidagi moslikni tekshirishni taqozo etadi [5; 6].

Arxeologik ashyolarni saqlash va restavratsiya qilish Samarqand muzeylari tarixida alohida rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. 1938-yilda maxsus restavratsiya bo'limining tashkil topishi dastlabki institutsional qadamlardan biri bo'ldi. Keyinchalik Afrosiyob devoriy suratlarining topilishi tabiiy-ilmiy tahlil va maxsus konservatsiya metodlariga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. 1978-yilda 160 kvadrat metrlik laboratoriyaning ochilishi, 2021-yilda esa zamonaviy konservatsiya laboratoriyasining jihozlanishi ushbu yo'nalishning moddiy-texnik asoslarini rivojlantirdi. Shu bilan birga, zamonaviy asbob-uskunalar mavjudligi konservatsiya hujjatlari, malakali mutaxassislar va uzoq muddatli monitoring o'rnini bosa olmaydi [8; 9].

Afrosiyob saroyining devoriy suratlari muzeyshunoslik va konservatsiya amaliyotining o'zaro aloqasini ko'rsatuvchi muhim misoldir. 1965-yilda aniqlangan monumental rangtasvirni saqlash ishlari uning moddiy tarkibini o'rganish, rang qatlamini mustahkamlash, parchalarni xavfsiz ko'chirish va kelgusida ekspozitsiyada namoyish etish vazifalarini birlashtirdi. Suratlarni montaj qilish, saqlash mikroiqlimini ta'minlash va keyingi davrlardagi qayta restavratsiya ishlari konservatsiya bir martalik tadbir emasligini ko'rsatadi. Ayniqsa, avvalgi montaj asoslarining deformatsiyalanishi, rangli suvoq qatlamining yemirilishi va namlik muammolari saqlash rejimini nazorat qilish zaruratini yuzaga chiqargan. Keyingi yillardagi restavratsiya tajribasi moddiy himoyalash bilan ilmiy hujjatlashtirishning uzviyligini tasdiqlaydi [8; 9].

Materiallar tarkibi turlicha bo'lgan kolleksiyalarda konservatsiya bir xil usulda olib borilishi mumkin emas. Sopol buyumlarda tuzlar, sir yuzasining yemirilishi va mexanik shikastlar; metall ashyolarda korroziya; yog'och va organik materiallarda namlik hamda biologik xavflar; monumental rangtasvirda esa asos va rang qatlamining barqarorligi alohida baholanadi. Fondni profilaktik muhofaza qilishda mikroiqlim, yoritish, qadoqlash, zararkunandalar nazorati va ashyolarni ko'chirish tartibi muhim. Restavratsiya pasportlarida topilgan joy, qazishma uchastkasi, dastlabki saqlanish holati, qo'llanilgan materiallar, tahlil va kuzatuv natijalarining qayd etilishi esa kelgusidagi tadqiqot va ishlovlar uchun zarur manbaviy asos yaratadi [9; 12].

Arxeologik fondlarni ilmiy hisobga olishdagi muammolarni bartaraf etishning istiqbolli vositalaridan biri ikki darajali elektron kataloglashtirish modelidir. Uning birinchi darajasida kolleksiya yoki jamlanma to'g'risidagi umumiy ma'lumotlar, ikkinchi darajasida esa alohida ashyoning individual xususiyatlari qayd etiladi. Bu ikki daraja bir-birini to'ldiradi: birinchisi jamlanmaning fondga kelib

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tushish tarixi, umumiy geografik va xronologik mansubligini, ikkinchisi esa buyumning materiali, texnikasi, o'lchami, topilish konteksti, saqlanish holati, tasviri va bibliografiyasini tizimli ko'rsatishga xizmat qiladi. Zarur axborot maydonlarini majburiy, shartli majburiy va ixtiyoriy guruhlarga ajratish hujjatlarning to'liqlik darajasini baholash imkonini beradi [10; 15–17].

Taklif etilgan elektron katalog tuzilmasi CIDOC CRM konseptual modeli, Spectrum muzey kolleksiyalarini boshqarish talablari va ICOM Object ID tavsiflash tamoyillari bilan qiyosiy moslashtirilgan. Bunda ushbu standartlarning vazifalari bir xil emasligini e'tiborga olish lozim: CIDOC CRM tarixiy obyekt, shaxs, joy va hodisalar o'rtasidagi semantik aloqalarni ifodalaydi; Spectrum fond jarayonlari va hujjatlashtirish amaliyotiga yo'naltirilgan; Object ID esa alohida buyumni tanib olish uchun asosiy tavsif belgilarini belgilaydi. M.V. Stolyarov jamlanmasidagi A-49 kolleksiyasi mazkur modelning namuna kartochkasini tuzishga manba bo'la oladi. Biroq konseptual kartochka ishlab chiqilishi fondning amalda to'liq raqamlashtirilganini anglatmaydi; dasturiy joriy etish, hujjatlarni tekshirish va nazorat lug'atlarini tasdiqlash alohida bosqichlardir [15–17].

Arxeologik kolleksiyalarning ilmiy hisobga olinishi bilan muzey ekspozitsiyalarining mazmuni o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud. Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasidagi sakkizta muzey ekspozitsiyasini qiyosiy ko'rib chiqish ko'pchilik holatlarda buyumlarni xronologik va tipologik tamoyillar asosida namoyish etish ustunligini ko'rsatadi. Bu usul ashyolarni tartibga solish va davrlar ketma-ketligini tushuntirishda foydali. Biroq buyumning qazishma joyi, stratigrafik qatlami, kundalik hayotdagi vazifasi va boshqa topilmalar bilan aloqasi ko'rsatilmagan taqdirda, tarixiy jarayonlar faqat buyumlar yig'indisi tarzida qabul qilinishi mumkin [11; 14].

O'zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyida arxeologik materiallarning davriy va tipologik xilma-xilligi asosiy ilmiy ustunlik bo'lsa, viloyat o'lkashunoslik muzeyida mintaqaviy tarixni umumlashtiruvchi ekspozitsion tuzilma muhim o'rin tutadi. Afrosiyob muzeyi yodgorlik hududida joylashganligi, devoriy suratlar va qadimgi shahar madaniyatiga oid majmualarni namoyish etishi bilan kontekstual talqin uchun keng imkoniyatga ega. Mirzo Ulug'bek muzey-majmuasida tarixiy shaxs va ilmiy maktab, Buyuk ipak yo'li tarixi muzeyida esa hududlararo madaniy aloqalar asosiy g'oya sifatida namoyon bo'ladi. Kattaqo'rg'on, Ishtixon va Paxtachi muzeylarida arxeologik ashyolarning mahalliy tarixga bog'liqligini ko'rsatish bilan birga ilmiy izohlar, xaritalar va rekonstruksiyalarni kengaytirish vazifasi dolzarbdir.

Ekspozitsiyalarni baholashda saqlanish va xavfsizlik, ilmiy talqin, arxeologik kontekst, tashrif buyuruvchi bilan muloqot va zamonaviy taqdimot vositalari mezonlarini ajratish qiyosiy bahoni aniqroq qiladi. Ushbu mezonlar asosida yaratilgan 0–2 ballik dastlabki ekspert shkalasi muzeylar o'rtasidagi kuchli va zaif jihatlarni muayyan tartibda umumlashtirish imkonini beradi. Biroq bunday ekspert bahosi tashrif buyuruvchi tajribasining to'liq sotsiologik o'lchovi emas. Kelgusida uni kuzatuv protokollari, ekspozitsiya pasportlari va auditoriyaga oid alohida tadqiqotlar bilan boyitish mumkin. Eng muhimi, baholashning maqsadi muzeylarning ilmiy-ekspozitsion imkoniyatlarini aniqlashdir.

Xalqaro tajribada arxeologik merosni ex situ, ya'ni muzey fondi va ekspozitsiyasida, hamda in situ, ya'ni yodgorlikning o'zida saqlash va namoyish etish bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar hisoblanadi. Bu borada Markaziy Osiyodagi Termiz arxeologiya muzeyi, qadimgi Panjakent va O'tror muzey-qo'riqxonasi qiyosiy misol bo'la oladi. Termiz tajribasida fondlar va tarixiy-xronologik ekspozitsiya, Panjakentda arxeologik muhit va devoriy suratlarni konservatsiya qilish, O'trorda esa yodgorliklarni muhofaza qilish bilan muzey faoliyatining tashkiliy uyg'unligi e'tiborga molik. [11–13].

Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi arxeologik merosini boshqarishning istiqbolli modeli «qazishma – dala hujjatlashtirishi – konservatsiya – ilmiy atributsiya – fond hisobi – raqamlashtirish –

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ekspozitsion talqin» bosqichlarining uzluksizligiga asoslanadi. Bu zanjirdagi har qanday uzilish buyumning dastlabki ilmiy kontekstini yo'qotish xavfini oshiradi. Masalan, qazishma haqidagi ma'lumot inventar kartochkasiga o'tkazilmasa, buyumning hududiy va funksional aloqasini ko'rsatish qiyinlashadi; konservatsiya tarixi hujjatlashtirilmasa, keyingi ta'mirlash tadbirlari uchun zarur ma'lumot kamayadi. Shu bois zamonaviy muzeylashtirish fondni boshqarish, konservatsiya, ilmiy tadqiqot va ekspozitsion kommunikatsiyaning yagona tizimini talab etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion and recommendation)

Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi arxeologik kolleksiyalarining shakllanishi va bugungi holatini umumlashtirish ularning shahar va mintaqa tarixini yorituvchi yirik ilmiy-manbaviy majmua ekanini ko'rsatadi. Kolleksiyalarni shakllantirish 1874–1920, 1920–1940, 1940–1991 va 1991–2026-yillardagi to'rt tarixiy bosqichda turli mazmun kasb etgan. Xususiy jamlash va alohida topilmalarni qabul qilishdan institutsional qazishmalar, fondlarni hisobga olish va zamonaviy muzeylashtirishga o'tish jarayoni aynan shu davrlashtirishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Fondlarning son va ko'lam jihatidan boyligi ularning barcha ilmiy muammolari hal etilganini anglatmaydi. Aralash davrli va atributsiyasi aniqlashtirilishi lozim bo'lgan kolleksiyalarni qayta ko'rib chiqish, dastlabki fond hujjatlarini tekshirish va alohida ashyolarning topilish kontekstini qayta tiklash muhim vazifaligicha qolmoqda. Buning uchun elektron kataloglashtirishni ikki darajali ma'lumotlar modeli asosida rivojlantirish, inventar va kirim hujjatlari o'rtasidagi aloqalarni aniqlashtirish, nazorat lug'atlari va ilmiy tasnif mezonlarini bir xillashtirish zarur.

Konservatsiya va restavratsiya bo'yicha Samarqandda shakllangan tajriba, ayniqsa Afrosiyob devoriy suratlarini saqlash amaliyoti, tarixiy maktab va zamonaviy materialshunoslik imkoniyatlarini birlashtirish uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Bu yo'nalishda restavratsiya pasportlarini batafsillashtirish, mikroiqlim monitoringini kuchaytirish, preventiv muhofaza choralarini rejalashtirish va laboratoriya bilan muzey fondlari o'rtasidagi hujjat almashinuvini izchil yo'lga qo'yish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Ekspozitsiyalarni rivojlantirishda arxeologik ashyoni uning topilgan yodgorligi va tarixiy muhiti bilan bog'lash, qazishma sxemalari, xaritalar, maketlar, ilmiy rekonstruksiyalar va raqamli vositalardan bosqichma-bosqich foydalanish tavsiya etiladi. Kolleksion-xronologik talqin imkoniyatlarini kontekstual yondashuv bilan uyg'unlashtirish natijasida arxeologik ashyoning ilmiy qiymati tashrif buyuruvchiga tushunarliroq yetkazilishi mumkin. Raqamlashtirish va vizual talqin konservatsiya talablariga zid bo'lmagan holda amalga oshirilishi lozim.

Bundan tashqari, muzey-qo'riqxona tarkibidagi barcha arxeologik kolleksiyalar bo'yicha ilmiy-ma'lumotnoma yo'lko'rsatkich tayyorlash va nashr etish maqsadga muvofiq. Unda kolleksiyalar muzeylar, tarixiy davrlar, yodgorliklar va ashyo turlari bo'yicha tartiblanib, asosiy inventar raqamlari, qisqa ilmiy tavsiflar, xaritalar va fotosuratlar bilan birga berilishi kerak. Bunday nashr ilmiy izlanishlar, muzey ta'limi va arxeologik merosni ommalashtirish uchun yaxlit ma'lumotnoma vazifasini bajaradi. Umuman, Samarqand tajribasi arxeologik merosni samarali muzeylashtirishning asosiy sharti ashyoni saqlash bilan uning ilmiy axboroti va tarixiy kontekstini birgalikda asrashdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. O'zbekiston Respublikasining «Muzeylar to'g'risida»gi Qonuni. 2008-yil 12-sentabr, O'RQ-177-son // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2008. 37–38-son. 364-modda.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Yunusov M.A. Samarqand muzeyi kolleksiyasining shakllanish tarixidan // O'zbekiston arxeologiyasi. 2017. № 1 (14). B. 61–65.
3. Вяткин В.Л. Афрасиаб — городище былого Самарканда: археологический очерк. Ташкент: Главнаука Наркомпроса УзССР, 1926.
4. O'zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyi arxeologik kolleksiyalari. 1-, 3-, 5-, 6-, 45- va 60-sonli inventar kitoblari; Samarqand davlat muzey-qo'riqxonasi kirim kitoblari.
5. Afrosiyob muzeyi arxeologik kolleksiyalari. 1–3-sonli inventar kitoblar.
6. Paxtachi tumani tarixi muzeyi. 1- va 2-sonli kirim kitoblari.
7. Uno T., Berdimurodov A. (eds.). The Site of Kala-i Dabusia: Sogdian City along the Silk Road. Archaeological Research of City Centers of Central Asia. Kyoto: Shinyosha, 2013. VIII + 358 p.
8. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. Ташкент: Фан, 1975.
9. Абдуразаков А.А., Камбаров М.К. Реставрация настенных росписей Афрасиаба. Ташкент: Фан, 1975; Реутова М.А., Фрэ Ж. Афрасиабская живопись «Зал послов». Изучение и сохранение // Живопись Афрасиаба: проблемы изучения, интерпретации и сохранения. Самарканд, 2021. С. 461–472.
10. Ismailova J.X., Muxamedova M.S. Muzey predmetlari atributsiyasi va ekspertizasi. Toshkent: Premier Print, 2013. 234 b.
11. Yarkulov A.A. Arxeologiya merosi obyektlarini muzeylashtirish. Toshkent: Renessans press, 2023. 316 b.
12. Kuryazova D.T. O'zbekiston moddiy madaniy merosi: o'rganish, saqlash va muzeylashtirish masalalari. Toshkent: Matrix, 2025. 264 b.
13. ICOMOS. Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage. Lausanne, 1990.
14. Dean D. Museum Exhibition: Theory and Practice. London; New York: Routledge, 1994.
15. CIDOC CRM Special Interest Group. Definition of the CIDOC Conceptual Reference Model. Version 7.1.3. 2024. https://cidoc-crm.org/get-last-official-release
16. Collections Trust. Spectrum 5.1: Collections Management Standard. 2022. https://collectionstrust.org.uk/spectrum/procedures/
17. International Council of Museums (ICOM). Object ID: International Standard for Describing Cultural Objects. https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/objectid/

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.